

ДУХОВНА КУЛЬТУРА: КАТЕГОРІАЛЬНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ

Стаття посвячена аналізу понятійно-категоріального апарату поняття «духовная культура». Осуществлен анализ философских, социально-педагогических, психологических и педагогических исследований, посвященных отдельным аспектам проблемы.

The article is dedicated to the conceptual – categorical apparatus of “spiritual culture”. There was made an analysis of the philosophical, socio-pedagogical, psychological and pedagogical research on the selected aspects of the problem.

Поняття духовної культури розглядається в єдності із загальними питаннями культури. Вирішуванню цієї проблеми присвячені роботи М. Гончаренка, М. Кагана, Л. Когана, В. Андрущенко, П. Флоренського, С. Кримського, В. Малахова, Г. Горак, І. Бичко, І. Бойченко, В. Загороднюк, М. Михальченко, Л. Сохань, В. Шинкарука, В. Григор'єва, А. Алексюк, Є. Бистрицького, В. Соловійова. Суттєвий внесок у розгляд і вивчення проблеми культури зробили Г. Гегель, Н. Бердяєв, С. Булгаков, Г. Сковорода та ін. Феномен духовної культури привертав увагу теоретиків і практиків, філософів, психологів, педагогів різних епох і часів, від давньогрецьких учених (Платон, Аристотель, Сократ, Демокрит та ін.) до сучасних дослідників у різних галузях науки, зокрема гуманітарної, які намагалися надати чимало спроб щодо оптимального визначення феноменів «культура» і «духовна культура». Культура як зміст і певна характеристика життєдіяльності людини і суспільства – явище багатогранне. З одного боку, культура виступає як феномен соціального організму та його еволюції, з іншого, як наукова категорія, що досліджує та визначає сутність, структуру та специфіку функціонування цього феномену. Як результат багатогранності культури, у сучасних гуманітарних галузях знань – культурології, філософії, історії, соціології та інших – існує безліч визначень поняття «культура», проте загальним для них є те, що під культурою, на противагу «натурі» (природі), розуміють все, що створила людина. Культуру обумовлюють як ступінь або рівень досягнутого розвитку особистості або суспільства; як стандарт, норму, з якою можна порівняти status quo. Культура – це мірило адаптації, пристосування людини й суспільства до навколишнього середовища, у тому числі й до природи. Культуру можна визначити як сукупність накопиченого досвіду: духовних й матеріальних цінностей [1, 223].

Оскільки різноманітних філософських теорій про дух і духовний світ людини велика кількість, вважаємо за доцільне розглянути тільки декілька з них. Звісно, якщо мова йде про історію становлення понять, пов'язаних з духовною культурою, треба почати із стародавніх уявлень про неї та проаналізувати, на яких засадах проходило становлення категоріального статусу цього поняття. Вже в первісну епоху формуються перші уявлення

про духовність. Тут панує ідея одухотвореності усього світу. Вона виражена в понятті «демон», що позначав властиву кожній речі цілющу, одухотворену силу. На той час поняття духовності, як специфічно людської характеристики, не розглядалося, тому що тілесне і духовне єства ще не розділялися і не розрізнялися. Пізніше виникло переконання про одухотвореність лише людини і богів, які створили його, тобто поняття духу усе більш зв'язувалося з особливим єством людини і її місцем у світі. Такий підхід сформувався в часи античності, коли активно використовувалися поняття дихання, *нус*, *логос*, *пневма* як своєрідне уселенське начало. Термін «нус» швидше за все означає «розум». У Платона і Аристотеля він є першодвигуном космосу. «Логос» означає слово-сенс і слово-розум, «пневма» – дихання, подув, дух. Але, якщо в натурфілософії тілесне і духовне ще не роз'єднуються та не протиставляються, то вже у Платона існує їх розмежування і зіставлення. Розуміння тілесного як нищого, не справжнього в людині прагне подолати Аристотель, знов розглядаючи тілесне і духовне як рівно необхідні, хоча і з різних причин, початки буття [10, 127]. Поняття «духовне», «духовність» похідні від слова дух (переклад слів, які зустрічаються в античній філософії і в Біблії – «spiritus» (лат.) і «pneuma» (грец.), що означає: рухоме повітря, подих, дихання (як носій життя, саме життя) [19, 168]. Характерно, що вже в давнину духовність мала практичне застосування – «використовувалась» у школах (у гімназіях філософія і музика були обов'язковими навчальними предметами). У стародавньому піфагорійстві раціонально розроблялися система моральних розпоряджень і вчення про катарсичну, очищувальну дію музики на людину.

Платон стверджує, що людське існування характеризується своєрідним протиставленням тіла і душі. Тіло людини — смертне, а душа безсмертна. Душі створюються із залишків тієї суміші, із якої Бог створив душу космосу. За Платоном індивідуальна душа складається з двох частин: розумної і нерозумної. За допомогою першої частини людина здатна мислити, а друга сприяє почуттям: завдяки їй людина закохується, відчуває голод і спрагу, буває охоплена іншими почуттями. Аналіз таких творів Платона, як “Аквілат”, “Федон”, “Аксіох”, “Бенкет”, “Федр”, “Горій”, “Держава” та “Закони” засвідчує, що філософ загалом зводить поняття “особистість” до поняття “душа”. За Платоном, душа є рухом, рухомою частиною всіх тіл, у тому числі тіла людини [15], [16]. У книзі 10 “Законів” та у роботі “Аксіох” мислитель стверджує, що душа є причиною блага і зла, прекрасного та ганебного, справедливого та несправедливого, вона старіша за всі матеріальні тіла, існує незалежно від них [16, 246]. Платон також говорить, що моральні норми, бажання, умовиводи, думки, турботи, пам'ять та інші прояви притаманні душі, а значить, виникли раніше за саму людину. Власне людину філософ у праці “Аксіох” тлумачить як “душу, безсмертну істоту, яка заперта в тілі – в'язниці, що схильна до тління та смерті” [15, 308]. За Платоном, душа є нематеріальною та виникає задовго до існування тіла. Аристотелівське тлумачення людини, людської душі, на відміну від платонівського, невідривне від тлумачення тіла. При цьому душа, на думку

великого мислителя, є “ентелехією” (функцією) людського тіла і визначальною складовою особистості. Ентелехія – найбільша внутрішня сила, вкорінена у середині речей як її сутність. На думку Аристотеля, лише розумна душа людини (дух) може бути відокремлена від тіла і є безсмертною [3, 148].

Отже, і Платон, і Аристотель дотримувались думки, що первісним є духовне начало в суспільному бутті, а визначальною ознакою людської діяльності є її одухотвореність.

Одним з головних представників схоластики був професор теології Тома (Thomas) Аквінський (1224/25 – 1274 рр.). У своїх працях він широко використовував аргументи Аристотеля та намагався їх адаптувати для тогочасної теології. Філософ, зокрема, вважав, що душа (anima, psyche) є життєвим началом будь-якого організму, “формою” тіла аналогічно до аристотелівського поняття “ентелехія”. При цьому людина має розумну душу, яка є її субстанціональною формою й обумовлює життя, відчуття, відтворення, розумову діяльність та вільний вибір [2, 486].

За часів Київської Русі чітко простежувалося протиборство різних систем світосприйняття, яке було викликане різними уявленнями про співвідношення людини і природи, матеріального і духовного. Така неоднозначність відобразилася і в пам'ятках філософсько-педагогічного змісту в творах Іларіона Київського, Іоанна Дамаскіна, Іоанна Екзарха, Ніла Сінайського, Кирила Туровського, Климента Смолятича, Феодосія Печерського [5; 6; 8]. У своїх творах (“Шестиднів”, “Ізборники” 1073 та 1076 років, “Слово про закон та благодать”, “Притча про людську душу та тіло”, “Слово про премудрість”, “Повісті про білоризця”) ці видатні вітчизняні філософи висловлювали думки, які загалом є характерними для цієї епохи. Вітчизняні мислителі, подібно до тогочасних європейських схоластів, загалом протиставляли душу та тіло і вважали, що людина повинна прагнути до аскетичного життя, до розвитку свого душевного начала, віри в Бога та слідування заповідям Євангелія. Так, скажімо, Кирило Туровський (1130–1182 рр.) характеризував людину як одухотворене тіло, у якому поєднуються дві протилежності – “животь” (духовне начало) та “житіє” (мирське життя), і вважав, що втіленням найвищої людської чесноти та мудрості є покірність, а всі інші чесноти є “дітьми покірності” [6, 154].

Проте слід відзначити, що на тлі тих мислителів, філософське розуміння людини яких було тісно переплетене з теологічним, виділяються такі видатні персоналії, як Володимир Мономах та Данило Заточник [5, 96]. Ці філософи намагалися відійти від суто релігійного розуміння особистості. Так, великий князь київський Володимир Мономах (1053 – 1125 рр.) у “Повчанні” рішуче заперечує пропагування аскетичного образу життя, закликає дітей до життєстверджуючої діяльності, до милосердя, любові до людей і рівних собі, до працелюбства, а Данило Заточник (XII – XIII ст.) у працях “Моління” та “Думець” поряд із вірою прославляє розум, мудрість людини, здатність її до самопізнання [8, 174]. Великим надбанням у галузі української педагогіки вважають погляди видатного мандрівника, філософа, поета, педагога,

співака, музиканта Г. Сковороди, «українського Сократа». Пізнання людини означає, за Г. Сковородою, не просто знання її тілесної організації (плоті), а осягнення її внутрішньої, духовної природи. Пізнати істинну людину значить пізнати «бога» в людині. «Один труд в обоих сих — познать себе и уразумѣть бога, познать и уразумѣть точнаго человѣка, весь труд и обман от его тѣни, на которой всѣ останавливаемся. А ведь истинный человѣк и бог есть тожде» [14, 47].

За часів Просвітництва ідея антидуховної сутності людини набирає сил у матеріалістичній традиції. Виявляється прагнення заземлити прояв духовного життя людини, зв'язати його з очевидними матеріальними процесами, що часто призводило зведення духовного до різних його характеристик або форм, а то і до заперечення реальності духу. Дух, духовне стали синонімами свідомого. Духовне життя суспільства тривалий період зводилася у марксистській філософії до процесу виробництва і відтворення свідомості, а духовне життя особи, її духовний світ часто випадали зі сфери філософського осмислення. Душа і душевне ототожнювалися з психічним і також залишилися поза увагою філософії. Поняття «душа» (греч. *Psyche*, лат. *anima*) – у звичайному слововживанні розглядається як сукупність спонук свідомості (і в той же час і основа) живої істоти, особливо людини; антитеза понять тіла і матерії; душа – на відміну від індивідуального духу – сукупність тісно пов'язаних з організмом психічних явищ, зокрема відчуттів і прагнень (вітальна душа) [19, 147]. Душа – поняття, що інколи вживається як синонім терміна «психіка». У матеріалістичному розумінні душа (або психіка) – це функція мозку, здатність людини відчувати, сприймати, уявляти, осмислювати предмети та явища об'єктивної дійсності, переживати, свідомо ставити перед собою певні цілі і відповідно до них діяти [4, 106]. Для сучасної психології душа – носій несвідомого і являє собою вираження тих структурних якостей макрокосмосу, які повідомляють його частинам (індивідуальні і специфічні) положення, їх важливість і динаміку [19, 148].

В православному вченні поняття «дух», «духовність», «душа» розуміються особливо. Дух розглядається як вища частина душі, що має почуття Божества — совість, страх Божий, прагнення до Бога. Це та сила, котру вдихнули в обличчя людини при її створенні. Дух відділяє людину від природи, в душі їй надані свобода і свідомість. У християнстві «дух святий» – третя особа святої трійці [19, 107].

В. Даль, пояснюючи в своєму словнику поняття "дух", пише про його широке поширення не лише в церковно-релігійній практиці, але і в розмовній мові ("як на духу", "випустив дух" та ін.). Він визначає дух людини як вищу іскру Божества, як волю або прагнення людини до небесного. У той же час В. Даль ясно говорить про двосторонню природу духу людини, виділяючи у ньому не лише волю до з'єднання з Богом, але і розум (*ratio*), тобто здатність складати абстрактні поняття [7, 65].

Останнім часом у вітчизняній філософії відбувся злам в осмисленні поняття «душа» та його органічного взаємозв'язку з поняттям «дух». Цій проблемі присвячуються праці С. Кримського, В. Малахова, Г. Горак та ін.)

Так, на думку В. Малахова зіткнення різних духовних позицій так чи інакше передбачає той онтологічний шар, вкоріненість в якому характеризує їх як особливі стани взаємовідображаючих духовних світів. Дух і душа – дві взаємодоповнюючі якісні форми, які характеризують внутрішньо-суб'єктивне буття людини. Виходячи з цього, можна було б розглядати душу як індивідуалізований дух, але, як підкреслює В. Малахов, душа має особливий онтологічний статус. На його думку, якщо дух як такий характеризується внутрішньою універсальністю, диференційованою та ієрархізованою цілісністю, то душа є більш людяною і по-людяному суперечливою. Душа є зосередженням у людині внутрішнього досвіду, який породжує феномен «душевності» – як специфічну теплоту та здатність відчувати іншого, розуміти його життєві ситуації. Згідно з М. Бахтіним, внутрішнє життя, як і зовнішня даність людини – її тіло, не є чимось індиферентним щодо форми. Внутрішнє життя – душа – формується або в свідомості, або у свідомості іншого, і в обох випадках власна душевна емпірика долається [12, 145]. Таким чином, дух і душа становлять органічний взаємозв'язок, причому визначальною засадою в ньому є дух, той універсум духовності, до якого звернена дана особистість. На думку В. Селіванова, дух існує як об'єктивна суб'єктивність усього людства. Саме в цьому значенні він ставить дух нетотожним душі. Дух – ідеальна форма внутрішнього життя всього людства. Душа ж, навпаки, – це те, що роз'єднує людство, розщеплює його на атоми окремих індивідуальностей, на багато інших, яких ми відображуємо в собі, у своєму «Я», переживаємо, відчуваємо, усвідомлюємо, на які реагуємо, як на власне буття. Дух містить усе – весь світ, усе людство. Душа відчуває, відтворює в собі іншу людину, її почуття і переживання, тим самим формуючи внутрішню основу, ядро власного «Я». Відтак, як підкреслює В. Селіванов, існує відмінність між поняттями «душевність» і «духовність» [13, 13]. Зазвичай духовність ототожнюється з релігійністю традиційного сенсу, проте в сучасній соціології і соціальній філософії "світський" варіант духовності називається соціальним капіталом. Навіть реклама несе певний заряд духовності, оскільки пропагує певний стиль життя.

В. Зорін у своєму словнику визначає духовність як головну умову морального відродження людей. На думку укладача словника, «позитивна духовність пов'язана з орієнтацією людини на вищі загальнолюдські цінності: любов, доброту, жаль, милосердя... укорінення їх у своєму повсякденному житті. Одним словом – людяність, прагнення робити іншим те, чого ти бажаєш собі» [9].

С. Кримський визначає духовність як здатність переводити універсум зовнішнього буття у внутрішній Всесвіт особистості на естетичних засадах, здатність створювати той внутрішній світ, завдяки якому реалізується самототожність людини, її свободи від жорстокої залежності перед постійно змінюваними ситуаціями» [11, 25].

На думку С. Гончаренка, духовність визначається як «індивідуальна вираженість у системі мотивів особистості двох фундаментальних потреб: ідеальної потреби пізнання й соціальної потреби жити, діяти «для інших».

Під духовністю переважно розуміють першу з цих потреб, під душевністю – другу [4, 169]. Душевність (нім. Gemût) – позначення тісної єдності духовного і плотського життя, внутрішнього вмісту душі [19, 148]. Таке уточнення допомагає уникнути накладання понять «духовність» і «душевність» і розкрити їх нерозривний взаємозв'язок. Антиподом духовності є бездуховність. Бездуховність, на думку вчених, – це спустошеність внутрішнього світу людини, нездатність індивідуально-особистісно, тобто творчо, вільно і відповідально сприймати світ, себе, інших, ворожість і бездушність, недовіра до людей [12].

Поняття «духовне», «духовність» завжди мали у філософії фундаментальне значення. Саме ці поняття грають визначальну роль у вирішенні ключових проблем: людина, її місце та призначення в світі, сенс її буття, сутнісні характеристики суспільства.

Виходячи з того, що культура – це сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених людським суспільством, то зрозуміло, що духовна культура – це, з одного боку, частина загальної культури, з іншого боку – показник рівня цієї загальної культури. Поняття «духовна культура» вживається різними вченими в широкому і вузькому значенні слова. У широкому значенні – це різноманітний досвід життєдіяльності соціальних суб'єктів, що включає в себе найсуттєвіші результати суспільного досвіду народу щодо освоєння суспільного буття, соціуму в цілому, багатогранних духовних цінностей, а у вузькому – це спосіб взаємодії, взаємовпливу форм, діяльності, соціальних суб'єктів, що здійснюються у процесі духовного виробництва. Окрім того, у вузькому значенні слова це поняття означає також систему соціально-духовних цінностей, а також спосіб свідомої орієнтації особистістю своєї індивідуальної життєвої діяльності у сфері духовного виробництва, що забезпечує їй всебічну самореалізацію, а саме здійснення її сутнісних сил, різноманітних життєпроявів [19, 115].

У музично-педагогічних дослідженнях проблема формування духовної культури розглядалася як проблема підготовки вчителя музики для загальноосвітніх шкіл (О. Апраксіна, О. Рудницька, О. Гембіцька, Н. Гродзенська, Ц. Рацька, В. Шацька та ін.). Учитель музики, на думку дослідників, повинен не лише оволодіти необхідними знаннями і навичками музично-педагогічної діяльності, але й бути духовно багатою людиною, носієм духовної культури. Так, у педагогічній концепції О. Рудницької розвивається ідея світоглядної функції мистецтва і стверджується розуміння світогляду як центрального елемента духовного світу особистості. Світогляд — система переконань, оцінок, поглядів та принципів, які визначають найзагальніше бачення та розуміння світу і місце особистості у ньому, а також її життєві позиції, програми поведінки та діяльності. Світогляд людини зумовлений особливостями суспільного буття та соціальними умовами [18]. О. Рудницька зазначає, що світогляд є специфічною призмою духовності, крізь яку сприймається, оцінюється й осмислюється навколишнє життя [18, 10].

Духовний і культурний розвиток особистості – це складна і в той же час дуже важлива справа. Лише культурні народи можуть створити справжню демократичну, високорозвинену державу.

Отже, здійснений аналіз філософських, соціально-педагогічних та психолого-педагогічних досліджень дає можливість дійти висновку, що категорії “духовна культура” і “духовність” є предметом дослідження і аналізу багатьох галузей науки, що свідчить про багатогранність і багатоаспектність їх сутності; це багатокомпонентні дефініції, які відображають суспільні явища та особистісні якості людини, мають історичну природу, зумовлюються рівнем розвитку суспільства на певному етапі його існування, детермінуються об’єктивними та суб’єктивними чинниками. Згідно з цим, духовна культура – це не об’єкт загально пасивного споживання, специфічний об’єкт відносин людини до об’єктивного світу, накопиченим впродовж історичного розвитку матеріальних і духовних цінностей. Особливе місце належить відношенням людини до свого духовного світу, що забезпечує всебічну самореалізацію власного «Я».

Література

1. Андрущенко В., Михальченко М. Сучасна соціальна філософія. Курс лекцій. – К.: «Генеза», 1993. – 317 с.
2. Аквінський Тома. Коментарі до арістотелевої “Політики”: Пер. з лат. О. Кислюка. – К.: Основи, 2000. – 794 с.
3. Аристотель. О душе. – М.: Гос. социально-экономич. изд-во, 1937. – 78 с.
4. Гончаренко С. Український педагогічний словник. – К.: Либідь, 1997. – 374 с.
5. Горський В.С. Нариси з історії філософської культури Київської Русі (середина XII – середина XIII ст.). – К.: Наукова думка, 1993. – 161 с.
6. Громов Н.Н., Козлов Н.С. Русская философская мысль X – XII веков. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 288 с.
7. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. – М., Русский язык.. – 1955. – Т. I. – 503 с.
8. Замалеев А.Ф. Восточнославянские мыслители: Эпоха Средневековья. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 1998. – 270 с.
9. Зорин В. Евразийская мудрость от «А до Я»: толковый словарь, Интернет – ресурс: www.lib.ru
10. Каган М.С. О духовном //Вопросы философии.– 1985. – № 9. – С.127- 132.
11. Крымський С.Б. Контури духовности. Новые контексты идентификации // Вопросы философии. – 1992. – № 11. – С. 21-28.
12. Культура и развитие человека: очерк философско-методологической проблемы. – К.: Наук. думка, 1989. – 149 с.
13. Олексюк О.М. Педагогіка духовного потенціалу особистості: сфера музичного мистецтва: Навч. посіб. / О. Олексюк, М. Ткач – К.: Знання України, 2004. – 264 с.
14. Сковорода Г. Повне зібрання творів у 2-х томах. – К.: Наукова думка, 1973. – Т. 1. – 532 с.
15. Платон. Диалоги: Пер. с древнегреч. – М.: Мысль, 1986. – 607 с.
16. Платон. Сочинения: В 3 т.: Пер. с древнегреч. / АН СССР. Ин-т философии (Филос. наследие). – М.: Мысль, 1972. – Т. 3., Ч. 2. – 678 с.

17. Платон. Сочинения: В 4 т.: Пер. с древнегреч. / АН СССР. Ин-т философии (Филос. наследие). – М.: Мысль, 1990. – Т. 1. – 860 с.
18. Рудницька О.П. Педагогіка: загальна та мистецька: навчальний посібник. – К.: «Освіта», 2002. – 270 с.
19. Філософія: Навч. посібник. Під ред.. Ю.В. Осінчюка, В.С. Зубова. – К.: Фіта, 1994. – 382 с.